

А. О. Стратонова

**ПРИРОДНИЙ КАТАКЛІЗМ ЯК ФАКТОР ЕТНОГЕНЕЗУ (за Л.
М. Гумільовим)**

Виявлення і вивчення впливу природних умов на етнічні процеси, що протікали на ранніх етапах історії людства, є предметом дослідження провідних вчених минулого і сучасності. Завдяки їхньому доробку з'явилися так звані "географічні", або "інвайронменталістські" теорії етносу, серед яких помітне місце займають праці Л. М. Гумі-льова. Взявши за теоретичне підґрунтя його роботи, присвячені проблемам етногенезу, а також матеріали археологічних досліджень, дані

палеогеографії та палеоекології, ми спробуємо прослідкувати кореляцію розвитку етнічних спільностей з природними катаклізмами мезолітичної доби.

За Л. М. Гумільовим, етнос — це стійкий, складений природно колектив людей, який протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам, що визначається відчуттям комплементарності, і який відрізняється своєрідним стереотипом поведінки, що закономірно змінюється в історичному часі.¹ Колективам, які вирізняють самі себе з навколишнього світу, завжди притаманна спільність поведінкових рис, які не є випадковими. Ці риси виробляються в процесі адаптації людей в етнічному і ландшафтному середовищі і складають стереотип поведінки, що вирізняє етнос.² У археологічній науці такий стереотип поведінки визначається як адаптивний. Він охоплює всі сфери життя людей: матеріальну культуру, побут, спосіб життя, господарство, соціальну і суспільну сфери, духовну культуру. Археологічно цей процес фіксується в матеріалах поселень, жител, вогнищ, в їжі, посуді, а також у комплексі знарядь праці. Оскільки єдиною неадаптивною ознакою, з досліджуваних нами, є морфологічний склад знарядь праці, то саме ця ознака є підставою для виділення окремих археологічних культур.

Співвідношення археологічної культури та етнічної спільності виходить за межі власне археології. Незважаючи на спільність таких атрибутів, як походження і матеріальна культура, соціально-економічні зв'язки, антропологічний тип, археологічний матеріал фрагментарний і у ньому відсутні головні атрибути етносу, такі як мова, самосвідомість та інші.³ Таким чином, археологічна культура визначається як певна сукупність різних слідів та залишків діяльності минулих суспільств і культур. Було б помилковим ототожнювати археологічну культуру і власне культуру як феномен історичної дійсності.⁴ Але знайдені археологами залишки минулого зберігають результати діяльності давніх суспільств. Для досліджуваного нами періоду це насамперед численні знаряддя праці, що репрезентують різні варіанти розвитку крем'яної індустрії. Реконструкція поведінкового аспекту життєдіяльності мезолітичних спільнот потребує аналізу функціонального складу знарядь праці, що допомагає виявляти локальні особливості адаптації носіїв різних культурних традицій до навколишнього середовища. Безпосередньою етнодиференціюючою ознакою можуть бути морфологічні особливості знарядь праці.⁵

З визначення етносу, запропонованого Л. М. Гумільовим, витікає розуміння етногенезу як процесу проходження етносом усіх стадій свого розвитку (фаз етногенезу), що протікає від моменту виникнення етнічної спільноти до її зникнення.⁶ Процеси етногенезу охоплю-

ють усі етноси, що перебувають у динамічному стані. Кожний процес починається у своєрідних географічних умовах за наявності тих чи інших традицій, властивих вихідним формам⁷. Спрямованість етноге-нетичних процесів детермінована середовищем, саме цим обумовлена і несхожість етнічних колективів. Зв'язок утворених етносів з ландшафтами, що їх містять, виявляється у пристосуванні етнічного колективу і його господарської діяльності до певних умов⁸.

При поселенні, через об'єктивні обставини, перевага віддавалася територіям, де поєднуються два і більше ландшафтів. Саме на таких територіях, де етнічна ситуація відрізняється найбільшою строкатістю, умови для розвитку етнічних спільностей найоптимальніші.

Розвиваючи цей принцип, Л. М. Гумільов припускає, що там, де межі між ландшафтними регіонами розмиті і спостерігаються поступові переходи від одних географічних умов до інших, процеси етногенезу менш інтенсивні⁹. Якщо ж ландшафт змінюється внаслідок різких кліматичних змін, то етнос, втрачаючи звичні умови, бідніє, чисельність його скорочується і можливе або вимирання, або міграція в пошуках звичних умов. При переселенні етнос шукає область, схожу на ту, в якій він склався¹⁰.

У дослідженнях Л. М. Гумільова етнос розглядається як органічна частина конкретного геобіоценозу (екосистеми). Постійна пульсація екзогенної (в першу чергу кліматичної) складової цієї екосистеми викликала часті зміни в біоті, тобто мала місце перебудова ландшафтного і етнічного системоутворюючих параметрів.

В залежності від динаміки кліматичних умов в тому чи іншому регіоні природні зміни відбувалися поступово або були різкими, стрибкоподібними. В останньому випадку ми стикаємося з поняттям природного катаклізму. Під природним катаклізмом ми розуміємо швидко виникаючу зміну в навколишньому середовищі, яка може призвести до масової загибелі живих організмів¹¹. На жаль, прагнення встановити безпосередній зв'язок історичних подій з коливаннями клімату приречене на невдачу. Встановити можна лише зв'язок опосередкований і складний.

Розглянемо викладені вище положення на прикладі функціонування етнічних культур мезоліту України. Хронологічні межі та внутрішня періодизація даної епохи має відмінності у різних природно-кліматичних зонах.

Аналіз доробку вітчизняних археологів у галузі відтворення етнічних процесів мезолітичної доби засвідчує наявність декількох підходів до оцінки динаміки етносів у часі. Розглянемо найбільш поширені з них.

Л. Л. Залізняк встановлює хронологічні межі середньокам'яного віку від 8,1 до 5 тис. років до н. е.¹², що є оптимальним для лісового та лісостепоного зональних комплексів. Л. І. Мацкевой синхронізує мезоліт західної України з 9-4 тис. до н. е. і відносить до цього періоду пізньоплейстоценові (DR III) та голоценові докерамічні пам'ятки¹³. В. Н. Станко пов'язує початок мезоліту з настанням голо-ценової доби (10,3 тис. р. тому)¹⁴. Такий значний проміжок часу відображає більш повільний характер природно-кліматичних змін у південних, степових та гірськокримських, зональних комплексах, і, відповідно, поступову перебудову етнічної карти цих регіонів.

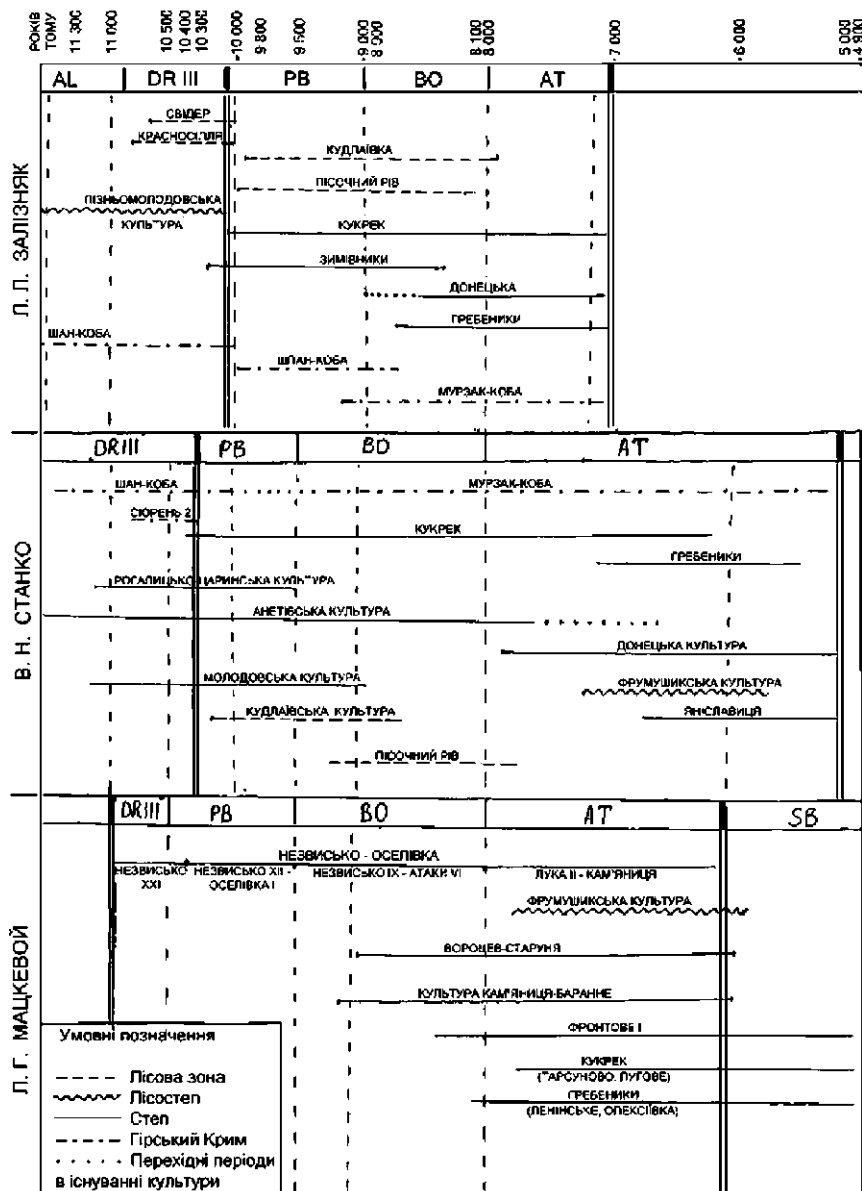
Природний катаклізм, викликаний зникненням льодовикової ситуації, вплинув більшою чи меншою мірою на етногенетичні процеси усієї території сучасної України.

Л. Л. Залізняк зазначає, що на межі плейстоцену та голоцену, яку більшість дослідників проводять між дріасом III та пребореалом — близько 10 тис. років тому, через різкі зміни природного середовища відбулася радикальна перебудова етнокультурної карти України. Жодна з культур фінального палеоліту не пережила цього природно-кліматичного зламу без суттєвих наслідків. Вони або взагалі припинили своє існування (свідерська, молодовська, шанкобинська), або трансформувалися настільки, що правильніше їх називати окремими мезолітичними культурами¹⁵.

Л. Г. Мацкевой виділяє на початку голоцену швидку і докорінну трансформацію ландшафтів позатропічного простору, наслідком якої стала радикальна зміна обставин, в яких існували первісні колективи. В результаті природного катаклізму встановився більш теплий та вологий клімат, розширилася зона лісової та лугової рослинності, сформувалися родючі ґрунти, що викликало зміни в можливостях використання людиною природних ресурсів і відповідно перебудову господарського механізму.

Причому, якщо на півночі України в Поліссі у цей час відбулася майже повна заміна населення, то на півдні, в Надчорномор'ї та у Криму, нащадки фінальнопалеолітичних спільнот продовжують мешкати і в мезоліті (кукрек, шпанська культура)¹⁶. На автохтонному розвитку етнічних культур мезоліту наголошує і В. Н. Станко¹⁷. Отже, поряд з повною трансформацією культур північного регіону, ми можемо простежити безперервний етногенетичний процес на півдні (див. таблицю). Можливо, причину такої відмінності слід шукати в особливостях поширення половецького потепління, яке було потужним на півночі¹⁸, і майже невідчутним в південних регіонах України¹⁹, де пізній дріас і пребореал становили відносно однорідний максимально холодний і сухий природно-кліматичний період.

Етнокультурна схема мезолітичних пам'яток України

З початком бореалу відбувається потепління та поступове зволоження клімату (на півночі — аридизація ²⁰), що добре прослідковується на матеріалах уандійського потепління (8,9-8,3 тис. р. тому), відомого як бореальний термічний максимум. У межах степового та гірськокримського зональних комплексів відбуваються помітні зміни в етнічній структурі (див. таблицю).

Але, досліджуючи Керченський п-ів, Л. Г. Мацкевой відмічає, що з початку голоцену природне середовище тут майже не змінювалося, таким чином для цього регіону природні катаклізми були нехарактерні. Це відбулося на еволюційному характері етногенетичних процесів, що не зазнали різких зламів ²¹.

В лісовій і лісостеповій зонах більшість етнічних спільностей не змінили традиційний спосіб життя в бореалі (див. таблицю), тобто кліматичні коливання тут були низькоамплітудними. Під час тимчасової стабілізації екологічної ситуації в окремих регіонах виникли досить міцні нові етнічні об'єднання, які залишили помітні сліди в розвитку культури не лише місцевого населення, а й сусідніх територій Молдови, Румунії, Білорусі, Польщі, Росії (гребениківська, кукрексь-ка, пісочнорівська, кудлаївська тощо) ²².

У підсумку даного дослідження слід зазначити, що мезоліт як культурно-історична епоха не був хронологічно синхронним в різних фізико-географічних зонах. Зональні особливості багато в чому визначали характер функціонування конкретних екосистем.

В результаті першочергового значення набувають саме локальні особливості етнічних процесів мезолітичної доби. Важливий вплив на останні здійснили господарсько-культурні зміни, викликані природно-кліматичними зрушеннями. Приклад подібних взаємозв'язків в екосистемах — вплив природного катаклізму на основний промисловий вид. Так, виникнення сосново-березових лісів у північній частині території сучасної України стало причиною міграції стад північного оленя із даної палеогеографічної області на пошуки звичних умов існування, які змістилися в північні широти. На зміну північному оленю сюди прийшли представники фауни закритих просторів. Носії свідерської та красно-сільської культур — спеціалізовані мисливці на північного оленя — або мігрували слідом за ним, або адаптувалися до нових умов, змінивши не лише основний промисловий вид, а й етнічну належність.

Розглянута нами епоха розвитку людства була багатою на кліматичні зрушення. Вони набували характеру природних катаклізмів у північних регіонах території сучасної України і поступово пом'якшувалися, розтягувалися у часі з просуванням на південь. Проте незмінною залишалась їх корегуюча роль у розвитку етногенетичних процесів. Здатність пристосовуватися до нових умов розглядається як результат біологічної ознаки — здатності до мінливості. А оскільки

остання не безмежна, тому ми спостерігаємо вимирання етносів або, в іншому випадку, їх міграцію.

Сучасні розробки на стику географії та археології допомагають знайти підтвердження багатьох теоретичних положень, висунутих Л. М. Гумільовим. Але, як і кожна теоретична концепція вона має ряд дискусійних аспектів, вирішити які можна лише під час наступних досліджень в даній галузі.

Примітки:

1. Гумилев Л. Н. *Этносфера: история людей и история природы*. — СПб., 2002. — С. 52.
2. Там же. — С. 53.
3. Смыгитыгна Е. В. *Вопросы! культурно-исторической адаптации (по материалам мезолита степной Украины)* // *Записки исторического факультета*. Вып. 4. — Одесса, 1997. — С. 13-15.
4. Захарук Ю. Н. *Археологическая культура: категория онтологическая или гносеологическая?* // *Восточная Европа в эпоху камня и бронзы*. — М., 1976. — С. 4.
5. Сминтина О.В. *До проблеми визначення етнічних властивостей матеріальної культури у первісну добу (за матеріалами мезолітичних пам'яток України)* // *Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження*. — Одеса, 1998. — С. 174.
6. Гумилев Л.Н. *Указ. соч.* — С. 192.
7. Там же. — С. 250.
8. Там же. — С. 246.
9. Гумилев Л. Н. *Этногенез и биосфера Земли*. — М., 1994. — С. 232.
10. Гумилев Л. Н. *Этносфера...* — С. 104-105.
11. Будыто М. И., Голицын Т. С. Израэль Ю. А. *Глобальные климатические катастрофы!*. — М., 1986. — С. 23.
12. Залізняк Л. Л. *Передісторія України X-Vтис. до н.е.* — К., 1998. — С. 23.
13. Мацкевой Л. Г. *Мезолит запада Украины*. — К., 1991. — С. 3.
14. *Давня історія України* /ред. С. С. Березанська, В. М. Гладилін, М. І. Гладких. Т. 1. — К., 1997. — С. 114.
15. Залізняк Л. Л. *Указ. соч.* — С. 209.
16. Мацкевой Л. Г. *Указ. соч.* — С. 94.
17. *Давня історія України*. — С. 119.
18. Залізняк Л. Л. *Указ. соч.* — С. 22.
19. Сминтина О. В. *Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії*. — Одеса, 2001. — С. 58.
20. Залізняк Л. Л. *Указ. соч.* — С. 25.
21. Мацкевой Л. Г. *Мезолит и неолит Керченского полуострова. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. — М.; Л., 1970. — С. 27.
22. *Давня історія України*. — С. 135.